

ХҒТАР 16.21.65

Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-127-142>

Ұлттық корпус: этномәдени бірліктердің сипаты

Ж.Қ. Өмірбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ozhamila@inbox.ru)

Аңдатпа. Мақала тілде сақталған этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста лексикографиялау мәселесіне арналған. Қазақ халқының өмір сүрген ортасына, аймағына, қоршаған табиғатына сай қалыптасып, тілде сақталған бірегей тарихи дамуы мен күнделікті өмір сүру ерекшеліктері, өмір сүру салты мен дәстүріне қатысты мәденитанымдық этномәдени құндылықтарды зерттеу заманауи антропоэзектік парадигма аясында өзектелуде. Мақаламыз жадымызда сақталған этномәдени бірліктердің цифрлануымен ерекшеленеді. Қазақ мемлекетінің бүгінгі таңдағы даму барысын белгілейтін қоғамдық-әлеуметтік жаңару бағдарына сай тіл арқылы ұлт құндылықтарын игеру аса маңызды. Мақаламыздың маңыздылығы – этномәдени бірліктердің мәнін архетиптік санада жаңғыртып, бүгінгі тіл иесінің қолданысындағы сөз әлеуетін таныту. Мақаланың мақсаты – тілші-ғалымдардың танымдық көкжиегін кеңейтіп, тіл арқылы мемлекетшілдік сана деңгейін көтеру. Мақаланың өзектілігі – ұлттың дүниетанымымен, ұлттық болмысымен ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан, ғасырлар бойы жасаған ұлттық мәдениетімізді жаңғыртып, ұлттық корпус арқылы болашақ жастарға аманаттау. Ұлттық корпус мәселесі қазір дамып, салаланып, көптеген ішкорпустармен толыққан. Мақаланың нәтижелері мен талдаулары қолымызда жинақталған этномәдени атауларды жастарға дауылпаз, терме, әнші, жыр, ханталпай, қамажай сияқты этнолексикалық бірліктердің мағынасын түсіндіріп, корпус арқылы талдау. Қазақ тіл біліміндегі этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, диалектологиялық, әлеуметтанымдық т.б. зерттеулерде түсіндіріліп, жинақталған «қазақ әлемін» танытатын этномәдени бірліктердің жүйесін ұлттық корпуста берудің ғылыми-әдіснамалық үлгісін көрсету – мақаланың арқалаған міндеті. Мақаланың құндылығы тіл арқылы ұлт мәдениетін (болмысын) заманауи лингвистиканың ақпараттық көзі ретінде ізденушілердің жұмысын оңтайландыруында болып отыр.

Түйін сөздер: этномәдени бірліктер, антропоэзектік парадигма, ұлттық корпус, автоматтандыру, лингвомәдениеттану.

Түсті: 24.04.2025; Жөнделді: 04.06.2025; Мақұлданды: 09.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Кіріспе

Тілдің қызметі – этномәдени бірліктердегі ақпаратты ұлттың рухы ретінде ұлттың бойына сіңіріп, сақтау. Сайып келгенде, тілдің қызметі арқылы «тіл – халықты бір бүтін етіп тұтастырушы арқау» деген тұжырым халқымыздың бүгінгісі мен кешегісі, болашақ тарихы мен бағдарын белгілеудің өзектілігін құрайды. Қазақ тілінің ұлттық корпусы – ана тіліміздің мол байлығын көрсететін заманауи баға жетпес рухани қазына. Осыған байланысты ұлттық танымға нұсқау болатын, ұлттық нақышы айқын, ұлттық дүниетанымның мазмұнын лингвомәдени (этномәдени) бірліктер құраса, оның ең құнарлы бөлшегі – этномәдени лексика. Этномәдени лексика – этностың ақыл-ой санасының, дүниетанымының нәтижесі – материалдық және рухани мәдениетінің тілдегі көрінісін таңбалайтын тіл бірліктерінің жүйесі. Этномәдени лексиканы ұлттық дүниетаным мазмұнды тіл бірліктері, лингвокультуремалар құрайды. Осы болмысына сәйкес ұлттық тілдің тарихи дамуына байланысты күрделі, сан түрлі кезеңдерден өткен, өте кең ауқымды қамтитын ұғым болғандықтан, құрамы жағынан бірыңғай сипатта қолданыла бермейді.

Этномәдени лексика – қазақ тілінің өз тарихын, рухани-материалдық байлығын зерттеп-зерделеуде өзін тану жолына жүгінетін тарихи куәсі. Аталмыш лексика қазақтың дәстүрлі мәдениетінің көріністерін әлі күнге дейін таңбалап, реликтілік сипатта осылайша сақталған лингвомәдени сөздердің мазмұнын тіл иесінің этномәдени болмысын бейнелейді. Олай болса, қазіргі қоғамдағы рухани жаңғыруға бет бұрған бағдарды жүзеге асырудың жаңа сапалық деңгейіне сәйкес рухани-танымдық тетік болатын, мемлекетшілдік сана қалыптастыруда қозғаушы күш ретінде танылатын, тереңнен жалғасқан танымдық-ақпараттық көздің бірі – этномәдени лексика. Ол – қазақтың біртұтас тілінің мәдени қолданысы мен тіл тарихының үдерісінде қазақ жұртының реликтілік тілдік көрінісі ретінде сақталған төл мәдениетінің бөлшегі. Заманға сай тіл ғылымының этномәдени бірліктерді бөліп зерттеуден гөрі оларды өзара байланыстыру этномәдени ақпарат жинақтары ретінде тұтас анықтап отырған кезеңінде мәдени лексиканы этномәдени дереккөзі, ұлттық мәдениеттің көрінісі тұрғысынан айқындап, оның мәдени-танымдық қызметін көрсетуге арналған зерттеу жұмыстарының маңыздылығын айқындап көрсетеді. Ұлттың тілінде таңбаланып, оның тұрмысымен байланысып келе жатқан ұлттық коды, осы этномәдени лексикадан кең көлемде таратылған, мәдени құндылықтарының этномәдени лексикада өзіндік ерекшеліктерін ала отырып, ұлттық мәдениетті айшықты толықтыра түсетініне ден қойып зерттеу тіл арқылы бейнеленген этномәдени тұтастықты зерттеу жұмысының өзектілігін нақтылай түседі. Тіл мен мәдениет сабақтастығының ғасырларға жалғасып келе жатқан терең байланысының көрсеткіші болып табылатын бейнелі тілдік бірліктердің бойында ұлттық болмыс, таным, ұлттық ұстаным сақталады. С.К.Сәтенова бұл мәселеге қатысты тұжырымын: «Айшықты сөз өрнектерінің ұйқасын, үйлесімін тауып, жүйелі түрде өру логикаға, қабілет пен сезімталдыққа, абстракциялық ойлау жүйесіне байланысты» [1,76],-деп білдіреді.

Зерттеуші С.Б.Бектемирова өзінің «Лексикалық бірліктердің этномәдени табиғаты (түркі тілдеріндегі кинологиялық атаулар негізінде)» атты мақаласында: «Көбінесе лингвистикалық мәдениеттану этнолингвистикамен байланысты, біраз мәселелерді шешуде, теориялық, ғылыми принциптері, зерттеу нысаны мен мақсатының өзектес, тамырлас екені дау туғызбайды. Екеуінің арасын жалпы мен жалқының, бүтін мен бөлшектің байланысы іспетті қарауға болады», – деп жазады [2, 57]. Міне, бұдан этномәдени

бірліктерді қарастыратын этнолингвистика саласы екенін байқаймыз. Осымен байланысты тілдік қолданыста сақталған этномәдени бірліктер қазақ мәдениетінің құндылығын бойына терең дарытып жинақтаған, ғасырдан мұра болып келе жатқан байлығы деп қарастырсақ, оны жинақтап, жүйелеудің және ақпараттық-танымдық қорын ұлттық корпуста сай автоматтандыру үдерісін жүзеге асыру – өте өзекті. Осыған орай бұл жұмыс этномәдени бірліктердің сөздігін құрастырып, әрі қарай оның этномәдени ішкорпусының алгоритмін жасауға жалғасады.

Әдіснама

Қазақ тілінің этномәдени лексикасы, оның деңгейі, этномәдени мазмұнды ерекшелігі, ұлттық болмысты танытатын рухани және материалдық мәдениеттің тілдік бірліктері зерттеудің негізгі материалы ретінде қарастырылады. Лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б. бірліктердің мазмұнында сақталған этномәдени болмысты ашудың тәсілдері ретінде лексика-семантикалық, мәдени-семантикалық, этнолингвистикалық, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылып, тілде сақталған этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста беру үлгісіне негіз болды.

Ұлттық корпуста берілген этномәдени лексикалық бірліктер ұлттық рухани мәдениетті зерделеу, тіл мен этностың байланысын дәлелдейді. Бұл бағыттағы зерттеулерге ғылыми әдістемелік негіз болатын лингвомәдени, этнолингвистикалық зерттеушілер қазіргі қазақ тіл білімінде жаңа деңгейге көтерілуде (Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Мұқанов, К.Аханов, И.Маманов, Ә.Қайдар, А.Сейдімбек, Ә.Марғұлан, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Н.Уәли, С.Н.Смағұлова, А.Б.Салқынбай, Б.Қасым т.б.). Этномәдени лексика жайлы ұғымдарының этнос өміріндегі орнын сипаттайтын тіл қызметінен де хабардар етеді. Мәселен, ғалым Ә.Т.Қайдар зерттеп, зерделеп, індетте қарастырған «тіл феномені», «тіл әлемінде» тіл иесінің пайым-парасатының орасан зор үлгілері сақталған. Осыған орай, «... тіл феноменін – «тіл әлемін»: этностың өзін танып-білудің қайнар көзі, біліктіліктің кәусар бұлағы десек, артық айтқандық емес. Бұл ұғымның ауқымына тілдің барлық қасиеті түгел сыйып тұрғандай: этностың дүниеге келуіне ұйытқы болған да – тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін өзі танып-білудің өлшемі де сол – тіл т.т. Осының бәрі «тіл әлемінен» табылады» деп анықтай келе, «Сонымен, тіл әлемі» дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті, миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі» [3,11],- деп қорытындылайды. Ғалымның тіл мен этнос сабақтастығындағы этнотанымдық зерттеу еңбектеріндегі моральдық-этикалық қалыптарды этностың көркем ойлау деңгейін танытатын тілдік бейнесі деп қарауға болады. Ал этномәдени лексика мәселелері – сол тілді қолданушы қауымның тарихымен, ұлттық мәдениетімен, рухани болмысымен, өмір тіршілігімен байланысты кешенді жүйе. Себебі сол тілде сөйлеуші этностың ұғым-түсінігіне, ой санасына, салт-дәстүріне байланысты мол мағлұмат бере алатын негізгі көз – тілдік ақпарат.

«Қазақ тілінің ұлттық корпусында» (<https://qazcorpus.kz/about/1/>) дауылпаз этномәдени лексемасы 78; әнші сөзі 2065; терме этномәдени лексикасы 140; жыр 6000, ханталапай 2; құжатта кездеседі [4].

Демек, ұлттық корпуста берілген этномәдени лексикалық бірліктер ақпараттық-танымдық қорды дамытуға өз үлесін қосатыны сөзсіз және автоматтандыру үдерісін жүзеге асыруға өз септігін тигізіп отыр. Ұлттық корпуста берілген этномәдени лексикалық

бірліктердің берілуі мақалада жинақтау, талдау, жалпылау, индукция, дедукция, топтастыру секілді жалпы ғылыми және семасиологиялық, статистикалық әдіс-тәсілдер пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ руханияты мен тіл арқылы ұлт болмысын танудың қазақ тіл біліміндегі бастау көзі Қ.Жұбанов, А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ш.Уәлиханов т.б. еңбектерінен басталып, кейін І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Н.Уәлиев, Ж.Манкеева т.б. ғалымдардың еңбектерінде жалғасын тапты. Қазіргі заманауи лингвистиканың тіл-ұлт-мәдениет үш тағанындағы сабақтастықта жүргізілуі – антропоэзектік парадигма аясында қалыптасқан қағида. Осымен байланысты тілді коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдени, лингвоәлеуметтік, психолингвистикалық, лингвоэкологиялық т.б. кешенді тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негізінде анықтау, сөздердің коммуникативтік сапаларын ашу – тіл арқылы мәдениетті жаңғыртуға қатысты қазіргі тіл білімінің өзекті мәселесі. Себебі дәстүрлі-құрылымдық лингвистикада сөздердің мағынасы тура және ауыспалы немесе көпмағыналылық деңгейлермен шектеледі. Сонымен қатар көне сөз, тарихи сөз, кірме сөз деп ажыратылады. Сол сөздердің тарихи кезеңінің мәдениетін танытатын белгілерін, ұлттың этникалық болмысын, дүниетанымын, қабылдау әлемін айқындауда кезінде құрылымдық лингвистиканың жан-жақты зерттеуге ала-алмайтындығын байқатты. Сондықтан антропоэзектік бағытта этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, психолингвистика зерттеушілері сөздің денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық мағынасын, бейнелі, жасырын және окказионалды, узуалды мағынасын, кешенді ұлттық кодын ашуға мүмкіндік береді. Ұлттық және антропоэзектік парадигмада екеуі бірдей зерттелетін этномәдени бірліктердің концептуалдық, семантикалық өрісін анықтап, болашақ ұрпаққа зерделеу ісі рухани жаңғыру үрдісін толықтыратын әрі пысықтай түсетін ғылыми-әдістемелік негіз ретінде айқындалуда. Сонымен қатар қазақтың ұлттық болмысын, ұлттық ерекшелігін танытатын, өткен тарихы мен тұрмыс тіршілігінен хабар беретін, қазақы ұлттық дәстүрдің бейнесін айқындайтын этномәдени бірліктерді келешек ұрпақ санасында сіңіру ісі ұлттық құндылықты дамытудың жалғастығын білдіреді. Осы мүддеге сәйкес этномәдени бірліктерді топтастырып, жинақтап, танытудың заманауи озық технологиясы ретіндегі ұлттық корпуста беру жаңа заман тіл иесі санасын танымдық-ақпараттық құрылымдауға септігін тигізеді.

Этномәдени лексиканың өзегін құрайтын этнолингвистикалық қағида болса, оның негізгі тармақтары – осы көрсетілгендер, яғни макрожүйе, ал микрожүйе тақырыптық топтарда анықталады. Оны Ж.Манкеева былайша түйіндейді: «Этнолексика түрінде сақталған ұшан-теңіз байлық кез келген жеке тілдік фактіге байланысты емес, белгілі жүйе бойынша, мағыналық тақырыптық топтарға бөлініп, өзара жіктеліп, сараланып зерттелуге тиіс, өйткені кез келген тілдің лексикасы белгілі бір қарым-қатынастар мен байланыстардағы тақырыптық семантикалық топтардың негізіндегі тілдің құрылымдық жүйесінен құралады» [5,83-б.].

Кез келген тілдің лексикасы жалпы адами ұғымдарды атайтын сөздер мен ұлттық этномәдени мағына білдіретін атаулардан тұратынын ғалым Р.Г.Ахметьянов өз зерттеулерінде талдаған. Ғалым Волга бойындағы: татар, башқұрт, чуваш, марий,

удмурт, мордва халықтарының этномәдени лексикасын зерттеуге түрткі болатын сол халықтардың тілінің деректері санайды. Бұл тілдердің жекелей деректері бірін-бірі толықтыра отырып, көптеген ұғымдардың даму жолын айқындауға мүмкіндік береді. Осыған орай, Р.Г.Ахметьянов аталған халықтардың этномәдени лексикасын табиғат құбылыстары атаулары мен материалдық мәдениет және рухани мәдениет лексикасына бөліп, рухани мәдениет лексикасын: туыстық атаулар; қоғамдық қатынасты білдіретін сөздер; халықтардың рухани өмірін (музыка, өнер, ойын-сауық), білім және тәрбие; қоғамдық қатынас және құндылықтар; мифология, фольклор әдет-ғұрыпқа қатысты сөздер деп таратады [6, 3].

Зерттеуші М.К.Бисенбаева өзінің «Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде)» атты докторлық диссертациясында: «Ана тілінің қоғамдағы орны, тіл арқылы ұлтты тануға деген қажеттілік туады. Осындай ұлтты тануға негіз болатын ұлттық бояуы қалыңда айшықты, ұлттық дүниетаным мазмұнды тілдік бірліктер – лингвомәдени (этномәдени) бірліктер» [7] – деп тұжырымдаған болатын. Ол аймақтық лексиканың қазіргі қазақ тілін дамытудағы рөлін де айқындаған. Ұлттық корпуста берілетін этномәдени атаулардың мазмұнын ашуда да көрсетілген зерттеулердің нәтижесі мен тұжырымдары ғылыми-әдістемелік негіз ретінде пайдаланылады [8]. Сонымен қатар мәдени семантикалық белгіленім мен лексикалық мағынасын ашып көрсетіп, этномәдени тілдік бірліктердің қорын жасап, ұлттық корпустың ішкорпусын қалыптастыру – тіл арқылы ұлт болмысын танудың кешенді жүйесі.

Нәтижелер және талқылау

Ұлттық корпус компьютерлік біліктілік пен керек мәліметтерді іздеу жолдары үшін тілдің қазынасын сақтай отырып, мемлекеттік тілдің даму саласында өзекті болып, инновациялық ақпараттық технологиялардың негізінде оқу үрдісін жаңартуға бағытталған. Ғалым А. Жұбановтың пікірінше, «ұлттық корпус сол тілдің өмір сүрген белгілі кезеңіндегі сан алуан жанрын, стилін, аймақтық, әлеуметтік нұсқасын және т.б. да түрлерін қамтиды. Ұлттық корпус ғылыми зерттеулердің түр-түрін жүргізуді қамтамасыз етеді: лексикографияға, жасанды интеллектіге, әдебиеттануға сөйлеу тілін талдау мен жинақтауға және лингвистиканың барлық салаларына қатысты зерттеу түрлері. Сонымен бірге академиялық сөздіктер мен ғылыми грамматикаларды құрастыру да корпустар негізінде жүзеге асады» [9, 45]. Корпус жасаудың арқасында зерттеушінің уақытын үнемдеу, яғни тілдік ақпараттарды іздеу жұмысы мен тілдік бірліктерді реттеу және т.б. мәселелерді шешетіні сөзсіз. Ұлттық корпусты құру қазақ тілін үйренуге, тіліміздің тарихын танып білуімізге, ұлттық болмысымызды танытатын этномәдени бірліктерімізді лексикографиялық тұрғыдан стандарттау бойынша жұмыстар жүргізуге, оқулықтар, сөздіктер, анықтамалық құралдарды құруға, тілдік бірліктердің статистикасын шығаруға мүмкіндік береді. Қазақ ұлттық корпусының тағы бір пайда болу себебі техникалық құралдардың көмегімен үлкен қашықтықтарда информацияларды тарату қажеттілігіне байланысты. Сонымен бірге ақпараттық технологияның дамуы үлкен көлемді мәтіндермен жұмыс жасауға мүмкіндік берді. Қазақ тілінің ұлттық корпусының қалыптасуы – мемлекетіміз үшін маңызды мәселелердің бірі. Біз қарастырып отырған мәдени-репрезентативтің ішкорпусының ішіндегі этномәдени лексика – бұл дайындалып жатқан Қазақ тілінің ұлттық корпусының бір саласы. Бұл маңызды жұмыспен Ахмет

Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Этнолингвистика бөлімі арнайы айналысып отыр. Оның алғашқы қадамы ретінде біз этномәдени бірліктерді жинап, топтастырып, лексикалық, мәдени-семантикалық мағынасын ашып көрсетеміз. Бұл жұмыс этномәдени бірліктердің ішкорпусының глоссарийі ретінде пайдаланылады. Ғалым М.Малбақов лексикография саласының алдында тұрған мәселелерді көрсетуде сөздіктің маңыздылығы туралы: «Сөздік – бір тілдегі лексикалық бірліктер жиынтығы ғана емес, ол өзінің мақсаты мен арналған адресатына байланысты сөздік түзудің басты ұстанымдарын, сөздікте қамтылатын негізгі параметрлер құрамын анықтау керек» [10, 76] – деген болатын. Себебі тілдің танымдық қызметі ана тіліміздің қорында, оның сүбелі кездерінің бірі ретіндегі аймақтық қолданыста сарқылмайтын құндылық ретінде сақталып келе жатыр. Заманауи антропоэзектік бағытқа сәйкес профессор М.Малбақов: «Сөздің қазынасы – сан ғасырдың тарихи-әлеуметтік жағдайы, ата-бабамыздың елдік, ерлік салты, мәдени-рухани ғұрпы, тағдырын сипаттайтын қазақ мәдениеті мен дүниетанымының энциклопедиясы, этномәдени коды» [10, 78] – деген тұжырымдарды қолдана отырып, түрлі ғылыми жұмыстарға жетекшілік жасап келеді. Шынында, сөздік ісі – үздіксіз ізденіске, терең білімге толы зерттеу нәтижесі. Қазіргі тіл ғылымында сөздіктің төмендегі қызметтері белгілі: 1. Жинақтау, анықтау, жүйелеу, тіркеу қызметі; 2. Танымдық; 3. Реттеушілік; 4. Сипаттамалық; 5. Атауыштық; 6. Нормативті коммуникативтік; 7. Тіл мәдениетін арттыру қызметі; 8. Мемлекеттік тіл мәртебесіне сай қызметі; 9. Мәдениетаралық коммуникация; 10. Зерттеулерге дәйектік қызметі т.б. Тіліміздің сөздік қорын түгендеп, ұмыт бола бастаған түрлі атауларды жаңғыртып, жандандыра түсетін лексикографиялық еңбектердің қызметі ерекше болмақ. Қазіргі кезде сөздіктердің дәстүрлі жазба нұсқасымен қатар электронды нұсқасы қатар жүріп отыр. Осыған байланысты интернет-инновациялардың даму барысында жаңа лексикографиялық технологиялар алдыңғы қатарға шыға бастады. Қазақ тіл білімінде лексикография бағыты бойынша жаңа технологияларға деген қажеттілік «Қазақ тілінің ұлттық корпусын» жасау болып отыр. Корпустық жүйеде сөздің қолданыстағы қаншама контекстері көрсетілгендіктен, сөздікке енгізілмеген мағыналық реңкті айқындап беретін мысалдар да кездеседі. Төменде көрсетілген этномәдени бірліктердің музыкаға байланысты атауларын қарастырып көрейік. Ұлттық сөйленістер бойынша осы тілдік қолданыстағы топтардан дауылпаз, терме, әнші, ханталапай, қамажай т.б. сөздер кездеседі.

Дауылпаз - көпмағыналы құндылық. Бұл сөз тек құстың қалықтап ұшып жүрген бейнесін ғана емес, ежелгі музыкалық аспаптың қатты, әсерлі дауысы мен халық азаттығының жаршысы ретіндегі рухты да бейнелейді. Осы мақалада дауылпаз сөзінің тарихы мен мәдениеттегі орнын, оның табиғат пен өнер арасындағы байланысы ашылып көрсетіледі. Қазақтағы дауылпаз аспабының атауы мен оның қызметі тек қазақ мәдениетінде ғана емес, басқа да халықтарда әртүрлі атаулармен аталған. Мысалы, француздар оны тимбалес, итальяндар мен ағылшындар- тимпани деп атаса, орыстар- тулумбас, қырғыздар- доолбас, ұйғырлар- тевилваз, әзірбайжандар- тәбль-бас деп қолданған. Шанағы топырақтан жасалған дауылпаздың ең көне түрі Таулы Алтайдағы Пазырық қорғанынан табылған. Бұл археологиялық қазба жәдігер біздің заманымызға дейінгі VI–V ғасырларға тиесілі екен [11, 265]. Қорғаннан табылған дауылпаз сол аймақтағы ежелгі мәдениеттің жоғары дамығанын көрсетеді. Бұл музыкалық аспаптың болуы сол дәуірдегі адамдардың рухани өмірінде музыка мен діни рәсімдердің маңызды орын алғанын білдіреді. Зерттеушілер бұл дауылпаздың салттық және рәсімдік мақсатта

қолданылғанын болжайды. Ұлы Моғолдар дәуірінде Персия мен Үндістанда биіктігі кісі бойындай дауылпаздар қолданылыпты. Кейін Араб елдеріне ауысқанда бұл аспапты олар «табль әл-кабир», яғни «үлкен дабыл» деп атаған [11,265]. Мұндай атау оның күшті дауысы мен әскери жорықтағы маңыздылығын көрсетеді. Бұл аспаптың көне тарихы мен оның тек музыкалық емес, мәдени және тарихи құндылығы бар екенін дәлелдейді. Жалпы «Дауыл» сөзі — қазақ тілінде күшті жел, боран, табиғи құбылыс деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз қорқыныш пен қуатты сипаттайтын ұғым ретінде қабылданады. «Паз» — көне түркі тілінде «құрал», «аспап», «жасалған нәрсе» дегенді білдіреді. Бұл түбір қазіргі қазақ тілінде көп қолданылмайды, бірақ тарихи тіл қабаттарында жиі кездеседі. «Дауыл» және «паз» сөздері-дауылдың аспабы, яғни дауылды немесе күркіреген, жарқын үн шығаратын аспап деген түсінік қалыптасады. Алайда, қазіргі тіл білімінде «паз» жұрнақ деген түсінік қалыптасқан. Ол тұстан қарайтын болсақ, «паз» зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақ. Демек, «дауылпаз» сөзі бұл тұста көпмағынаға ие болады: біріншіден, аспап; екіншіден, құс түрі; үшіншіден, ауыспалы мағынада, азаттық жаршысы; төртіншіден, дабыл секілді сайман мағынасын білдіреді екен. Әр мағынасын талдай кетсек, 1. Дауылпаз — ағаштан жасалған, шанағының бір беті терімен қапталған, ұрып ойнайтын көне саз аспабы [12,87].

Оның шанақтары әртүрлі материалдардан жасала береді. Оның қатарында топырақ, ағаш және металл көп қолданылады. Қазіргі кезде де бұл ұғымды аспап ретінде танимыз. Дауылпаздың жасалу процесі – күрделі әрі көп еңбекті қажет ететін жұмыс. Алғашқы қадам ретінде кептірілген жұқа тақтайлардан шанақшалар кесіледі. Содан кейін түпшеңбер мен тартпа дайындалып, шанақ жиналады. Оның әрбір бөлшегі желіммен бекітіліп, арнайы шегелермен ұстатылады. Шанақ толық дайын болған соң, оның бетіне нар терісінен жасалған жарғақ керіліп, бұрандалармен бекітіледі. Бұл тері арнайы өңделіп, дыбыс сапасын жақсарту үшін белгілі бір әдістермен созылып, қатайтылады. Тоқпақтар қатты ағаш түрлерінен – емен, жаңғақ, тобылғы, ырғайдан жасалады. Олар дыбысты қажетті қарқынмен шығару үшін арнайы дайындалады [11,266]. Дауылпаз жалпы соқпалы аспаптардың тобына жатады. Ұрмалы аспаптардың дыбысы Әл-Фараби тұжырымдауы бойынша, қатты денелердің бір-біріне соқтығысуынан пайда болады. Бірақ соқтығысатын заттар немесе денелер көлемі жағынан бірдей болмауы керек. Ұратын зат ұрылатын заттан кіші болуы керек екен. Сонда ғана ұрылған зат дыбыс шығаруға қабілетті болады. Сондықтан да дабыл я кепшік, немесе дауылпазды кішігірім таяқшамен немесе алақанмен я саусақпен қағып, дыбыс шығарады екен [11,266].

Бұл аспаптың бірнеше түрі бар, олардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерімен дараланады. Мәселен, музыкалық аспап ретінде қолданылатын үлкен дауылпаз «нардауылпаз» деп аталған. Оның атауы үлкендігіне және терісінің нар түйенің терісінен жасалғанына байланысты шыққан.

Кіші дауылпаз – қазақтың көне музыкалық аспаптарының бірі. Оны кейде қолдауылпаз деп те атайды. Бұл аспаптың көлемі шағын, шұңғыл шанақты, түйік баулы болады. Кіші дауылпаз бұрын аңшылар үшін маңызды құрал болған. Олар оны құстар мен аңдарды үркіту үшін пайдаланған. Сонымен қатар, жауынгерлер белгіленген шартты ырғақпен хабар беру үшін қолданған. Қосдауылпаз – ХХ ғасырдың 70-жылдары жасалған қазақтың ұлттық музыкалық аспаптарының бірі. Бұл аспаптың ерекше нұсқасын композитор Нұрғиса Тілендиевтің ақыл-кеңесімен шебер Манап Сыпатаевтың қолөнері. Қосдауылпаз екі кіші дауылпазды біріктіру арқылы жасалған. Оның басты ерекшелігі – арнайы тарамыстың көмегімен жарғақты тартып-босату арқылы дыбысты реттеуге болады. Кіші

дауылпаздың жасалуы қарапайым. Шанағы тұтас қатты ағаштан ойылып жасалады. Бұл үшін көбіне қарағай, қайың сияқты ағаштар пайдаланылады. Шанақтың бетіне түйе, бұзау немесе серкенің терісі керіліп, таспамен көктеледі. Уақыт өте келе тері тозатындықтан, ол үнемі ауыстырылып отырады. Аспаптың сыртқы бөлігі ою-өрнектермен безендіріледі, кейде зергерлерге арнайы әшекейлетіледі [11,266]. Бұл аспап «Отырар сазы» оркестрінде кеңінен қолданылды. Қосдауылпазды бірнеше әдіспен ойнауға болады: Бұл аспап ұлттық музыканың дамуына үлкен үлес қосты. Қазақ халқы тұрмыстағы әрбір затты тиімді пайдаланған. Соның бір дәлелі – тұяқдауылпаз. Бұл аспап алғашында табиғи материалдардан жасалып, халық арасында кең таралды.

Тұяқдауылпазды жасау жолы: 1. Алдымен жаңа сойылған жылқының тұяғы жеке кесіп алынады; 2. Тұяқ қайнаған суға салынып, оның ішкі және сыртқы қабаттары аршылады; 3.Тұяқтың ашық бетіне жарғақ керіледі, оның жиегі желіммен жапсырылып, сыртынан былғары немесе ағаш қабыршақпен қапталады; 4. Тұяқтың табаны үш жерден тесіледі, дыбыс жаңғырығын күшейту үшін арнайы ойық жасалады.

Бұласпапөзініңерекшеүніментанымал.Тұяқтауылпаздыңтұяқтастанайырмашылығы – оған жарғақ керіледі, ал тұяқтасқа керілмейді [11,267]. Нұрғиса Тілендиев бұл аспапты қайта жаңғыртып, оны ең алғаш «Қыз Жібек» кинофильмінде қолданған. Осыдан кейін ол ансамбльдер мен оркестрлер арасында кең тарады. Академик Ахмет Жұбанов бір кезде Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрін ұйымдастырып, оның құрамына қобыз, домбыра, сыбызғы, дауылпаз сияқты ұлттық аспаптарды енгізе отырып, бұл аспаптардың академиялық деңгейге көтерілуіне жол ашқан еді. Қазіргі таңда сол табылған көне аспаптардың барлығы болмаса да, бірқатары оркестр құрамында қайта жаңғырып, музыкалық сахнада өз орнын табуда. Егер осы аспаптардың барлығы оркестр құрамында қолданылатын болса, олар толықтай академиялық деңгейге көтерілер еді. Айта кететін жайт, негізінде дауылпаз аспабы XX ғасырдың басында жоғалып кеткен. Осы және де шаңқобыз, сыбызғы, сазсырнай, шертер, дабыл, дауылпаз, жетіген аспаптарын жинап, зерттеп, орындау мәнеріне келтірген – Болат Сарыбаев еді.

“Дауылпаз” – қазақ мәдениетінде ерекше мәнге ие аспап әрі ұғым. Халық ауыз әдебиетінде, сондай-ақ белгілі ақын-жазушылардың шығармаларында дауылпаз сөзі жыртықш құстардың бірін білдіреді. Негізінен дауылпаздың тұмсығы қосауыз мылтыққа ұқсас түтікшелермен жабдықталған, олардың ұштары алға созыңқы келеді. Бұл құс теңіз үстінде сағаттан астам уақыт су бетіне жақындамай ұшып жүре алады. Теңіз суын іше алатын құстарға шағалалар, суқұзғындары, бірқазандар және дауылпаздар да бұл қатарды толықтырады. Бұрын кейбір ғалымдар олардың ащы суды жұтпай, тек ауыздарын шайып, қайта төгетінін болжаған. Алайда соңғы зерттеулер теңіз құстарының тұзды суды іше алатынын анықтады [13].

Табиғатта дауылпаз теңіз құсы ретінде сипатталса, Абай Құнанбайұлы өзінің «Жазғытұры» өлеңінде бұл құс түрін сұңқар, қыран сияқты алғыр құстардың бейнесінде қолданған:

«Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,

Жарқ-жұрқ етіп ілінер көк дауылпаз» [14,102]. Мұнда «көк дауылпаз» тегеурінді, биікке самғайтын құс ретінде сипатталып, оның ұшқырлығы ерекше айтылады. Ал мына өлең жолдарында «саңқылдаған дауылпаз» тіркесі арқылы, сол құстың табиғаттағы бейнесін көрсетіп, дауылпаз бен сұңқардың бірлесімділігі арқылы Көкшетау сырын ашып тұр:

«Білем, кім Көкшетаумен сырласқанын,
Көктемгі гүл, тұл арумен мұңдасқанын.
Теңізде саңқылдаған дауылпазға,

Даладан қызыл сұңқар үн қосқанын» [4]. Кейінірек дауылпаз сөзі ауыспалы мағынада – күрескер, халықтың азаттығын жырлайтын тұлғаларға берілген атақ ретінде қолданылды. Мысалы, қазақ әдебиетінде Сәкен Сейфуллинді «Қазақстандағы социалистік революция жеңістерін жырлаған дауылпаз дарыны» ретінде құрметтейді. Яғни халықтың мұң-мұқтажын жырлап, елдің бостандығын жақтаған, ұлттық рухты көтерген тұлға болғанынан ақпарат береді.

Ал Әбдікәрім Оңалбаевтың «Таң алдында» поэмасының үзіндісінде:

«Хош иісті лебіндей сұлу жаздың
Сусындырды халықты сөзі әздің.
Әлемнің аспанында қақты қанат,

Сол бір сөз өр үніндей дауылпаздың» [15,369] - дейді. Соңғы жолдағы тіркес арқылы сол әсерлі сөздің дауылпаздай жігерлі, зор үнмен айтылғаны суреттеледі. Бұл жердегі “дауылпаз” бейнесі — халықты оятатын, рух беретін күшті үн, яғни сөздің маңызын күшейтіп тұр.

Әли Есмамбетовтың «Жырлап өткен өмірді» шығармасында «Дауылпаз» деп ақынның шығармашылығының қуаттылығы мен әсерін сипаттайды:

«Дауылпаз Шота сынды ақын өткен,
От шашып, найзағайдай ағып өткен.
Алдағы арман қылып келер күнді,
Достықтың, махаббаттың жырын төккен» [16].

Дауылпаз қаққан дабылдан кейін батырлар сарбаздарын тасаға қарай әкетіп, бас сардардың алдынан өтуге әзірлене бастады (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Мұндай ұрмалы аспап дабыл деп те аталған [17, 426]. Осыған байланысты дабыл байлады, дабыл қақты (қағылды), жау дабылы, соғыс дабылын қақтырды тәрізді фразеологизмдер бар: дабыл байлады, дабылын ұрып, бүркітті үркітіп аң аулады. Көк ала ат жаратып, Көн дабылды байлатып, Байлар ұғлы шоралар Көл жағалар жаз күні (Бес ғасыр жырлайды).

Ағаштан жасалған, шанағының бір беті терімен қапталған, ұрып, ойнатылатын көне саз аспабы дауылпаз деп аталған. Сонымен бірге аңшылардың аңға шыққанда қағатын дабылы, құс қайтаратын құралы да жорықтарда әскербасылардың айбарлы көрініп, қыр көрсетуі үшін ұстаған соғыс құралы, дабылы да осылай аталған. Қазақ зергерлері түрлі музыкалық аспап түрлерін жасап, оларды алтын-күміспен, былғарымен, үкімен, асыл тастарымен т.б. әшекейлеп отырған. Зергерлер дайындайтын және әшекейлейтін музыкалық аспап атаулары мынадай: домбыра, адырна, асатаяқ, бозаншы, борғұй, бұғышақ, дабыл, дағыра, дауылпазы, дүңгір, қобыз, жетіген, сыбызғы, кепшік, керней, сырнай, нұғыра, сылдырмақ, тастұяқ, шертер, шаңқобыз т.б. қазақтың музыкалық аспаптарына байланысты ғылыми зерттеулер мен этнографиялық, өнертану тұрғысынан жазылған Т.Жаубасованың, Д.Шоқпарұлының, Ө.Бейсенбекұлының, Б.Кәмәлашұлының еңбектерінен музыка аспаптарына қатысты көптеген құнды деректерді табуға болады [18].

Шыңдауыл соқпалы музыкалық көне аспап, дауылпаздың бір түрі. Үскірік саз балшықтан күйдіріліп жасалған, қолға ұстауға ыңғайлы шағын, үрлеп ойнауға арналған аспап [5].

Дауылпаз – қазақ мәдениетінің маңызды бөлігі әрі ұлттық рухтың символы. Оның тарихы мен дамуы қазақ халқының өмірінде терең із қалдырды. Бұл ұғым табиғатпен байланысты болып, қазақ әдебиетінде алғыр құстардың бейнесінде қолданылды. Сонымен қатар, дауылпаз халықтың азаттық жолындағы күресі мен рухын білдіретін ұғымға айналды. Оның көне тарихы, түрлі материалдардан жасалуы, әскери жорықтар мен ұлттық оркестрлердегі орны дауылпаздың мәдениетіміздегі ерекше рөлін көрсетеді. Көптеген ғасырлар бойы дауылпаз халықтың қуаты мен күшінің, елдік бірліктің символы болып келеді. Сондықтан бұл аспаптың қайта жаңғыруы мен оны зерттеу қазақтың бай мәдени мұрасын сақтап, ұрпақтарға жеткізу үшін өте маңызды. Дауылпаз қақты бір жерге жиналуға шақыратын, үйіретін дабыл қақты, жиналуды хабарлады. Бұлайша тұжырымдауға басқа да антропоэзектік әдістермен қатар социолінгвистикалық әдістер де септігін тигізеді. Жинақтап, зерттеп отырған моральдық-этикалық қалыптарының тілдік репрезенттелуі ақиқат атаулармен байланысты нақтыланып отырады.

Ән – «музыкалық шығарманың мәнерлеп, әсем ырғақпен, дауыстап айтылатын түрі, әуен, сазды үн. Ән – ең көне таралған музыкалық шығармалар жанры, музыка және поэзия өнерлерінің ортақ туындысы. Ән мазмұнына қарай (азаматтық, лирикалық еңбек, әзіл т.б.), шығу тегіне байланысты (халықтық, авторлық, қалалық, әскери балаларға арналған, діни т.б.) және орындалуы мен құрылымына байланысты (жеке дауысты, көп дауысты) болып бөлінеді. Әуендік-интонациялық, орындаушылық мәнер-нақышы және шырқау ерекшелігіне сай қазақ әндері: Арқа әндері, Жетісу сазы, Батыс Қазақстан мектебі, Алтай әуені, сыр бойы мақамы, т.б. болып айқындалады. (ҚҰЭ, 1, 684 б.). Ары қарай таратып айтар болса, әннің түрлері көп: ажарлы ән, әсерлі ән, әуезді ән, қажырлы ән, салтанатты ән, тамаша ән, шаттық ән, шабытты ән т.б.

Әнге қатысты ұғымдар мен тілдік бірліктер де жетерлік. Мысалы: Ән көңілдің ажары. Әннің де есері бар естісі бар, тыңдаушының құлағын кесері бар (Абай), жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен, Өмір – сәуле көрінер судай тынық (Абай), Құлақтан кіріп бойды алар, Әсем ән мен тәтті күй, Көңілге түрлі ой салар, Әнді сүйсең менше сүй (Абай) т.т.

Әнші – белгілі әнді дауыстап, мәнеріне келтіріп, өз ырғағымен орындайтын тұлға.

Дәстүрлі дала мәдениетінде қазақ әйелдері қоғам мүшесі ретіндегі әлеуетін өнер-білім саласында, сондай-ақ қоғам қайраткері ретінде көрсетіп, өзін-өзі дамытып отырған. Өнер саласында атағы жалпақ жұртқа жайылған белгілі әншілер, ақындар, майталман күйшілер болды. Тарихта болған Болған ана, Домалақ ана, Дара ана, Қарқабат ана, Қызай ана, Найман ана, Ұлпан ана рулы елдің бүтіндігіне қызмет еткен қайраткер тұлғалар болса, Қарқабат, Абақ, Қызай аналар рулы елдің ұранына айналып, сол рудың атына негіз болған.

Ән салу «белгілі әнді дауыстап, мәнеріне келтіріп, өз ырғағымен орындау; қазақтың музыкалық (әншілік) дәстүрінде әндердің түрлері де оларды орындаудың тәсілдері де көп. Олар төмендегіше сипатталады: ағызып ән салу, аңқытып ән салу, аңыратып ән салу, арқыратып ән салу, асқақтатып ән салу, аспандатып ән салу, әуелетіп ән салу, күңіретіп ән салу, қалықтатып ән салу, мамырлатып ән салу, мың құбылтып ән салу, сарындатып ән салу, тебіретіп ән салу, шалқақтатып ән салу, шалқытып ән салу, шарықтатып ән салу, шырқыратып ән салу» т.б. [19, 457 б.]

Ән мен әншілік дәстүрі – бұл жалпы өнер әлемінің ерекше бір бөлігі, ол халықтың ұлттық болмысын, оның тарихын және мәдениетін келер ұрпаққа жеткізетін ең құнды мұра болып табылады. Осылайша, қазақтың дәстүрлі өнері мен әншілік жүйесі ұлттық

мәдениеттің ажырамас бір бөлігін құрайды. Өнші өз өнері арқылы халықтың жүрегіне жол тауып, оның өмір сүру салты мен ішкі әлемін бейнелейтін шынайы өнер иесі ретінде танылған. Бұл дәстүрдің терең тамырлары мен мәдени маңызы – ұлттық болмыстың, тарихтың және қоғамның тірегі болып табылады.

Жыр – 1. поэтикалық шығармалардың жалпылама атауы. Көне түркі тілінде «иыр» сөзі де қазіргі поэзия терминінің мағынасында; 2. Олеңмен баяндалатын, жырлап айтатын уақиғалы, көлемді поэзиялық шығарма. Мәселен, батырлар жыры, эпостық, ғашықтық жырлар, тұрмыс-салт жырлары, толғау т.б. [19, 459].

Терме – қазақ халық поэзиясы мен музыкалық өнерінде қалыптасқан лирикалық өлең түрі; өткір де өтімді сөздер арқылы тереңнен толғап, ақыл-нақыл сөздермен тыңдаушысын ұйытып, ұзақ жырланатын ән-толғау. Халыққа молынан таныс терме өнерінің тәрбиелік мәні де зор. Термелеп сөйлеу «мағыналы сөздермен тереңнен толғап, өмірдегі түрлі жағдайларды, адамгершілік. Ар-ұят туралы ақыл айтып, ненің жақсы ненің жаман екенін өлеңдерге қосу». Термеші «ән мен жырдан гөрі термені жетік білетін, әрі өнерді бағалай білетін жан» [19, 460].

«Терме» сөзі сөздіктерде келесі сипаттамалармен берілген: «Ақыл-кеңес беру мақсатында айтылатын мән-мағыналы, философиялық өлең түрі»; «Домбыра сүйемелдеуімен орындалатын ұлттық жыр жанры». «Қазақ тілінің ұлттық корпусында»: «Қазақтың ауыз әдебиеті мен музыкалық дәстүрінің бір бөлігі»; «Өсиет пен тәрбие беретін философиялық мазмұндағы жанр»; «Халықтың даналығы мен рухани құндылықтарын сақтайтын әдеби-музыкалық мұра». QazCorpus-те бұл ұғымның нақты мысалдары сақталған және оның қолданылуы түрлі мәтіндерде көрсетіледі. Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінде ғалым толғау мен термеге анықтама беріп, ара жігін ажыратуға талпыныс жасайды. «Терме немесе түрлі өлеңдер. Терме деп ат қойылудың мәнісі: бұл түрлі шығармалар бір нәрсенің жайынан сөйлеп тұрмай, көп нәрсені теріп сөз қылып өтеді. Көп нәрсені сөз қылғанда, әрқайсысына айналып, баяндап жатпайды. Түрлі шөптің басын шалып, оттап, тоқтамастан желге қарай тартып бара жатқан мал сияқты. Терме айтушылары түрлі нәрсені сөз қылып, бірақ ешқайсысына айналмастан, кідірместен ілгері қарай сырғи береді» - [20] дейді А. Байтұрсынов.

Терме көбінесе ақыл-кеңес беру, өмірлік қағидалар мен тәрбиелік ойларды насихаттау құралы ретінде қолданылады. Ол домбыра немесе қобыз аспаптарының сүйемелдеуімен орындалады және өзіндік ерекше музыкалық үлгілерімен ерекшеленеді. Сөздіктер мен корпустардың мәліметтеріне сүйене отырып, «терме» ұғымының бірнеше деңгейдегі мағынасы байқалады: 1) тура мағынасы: жырдың түрі, өлеңнің философиялық түрі; 2) ауыспалы мағынасы: рухани байлық, тәрбиелік мазмұн, өсиет жеткізу құралы.

Қара Жорға – қазақтың халық биі. Қара жорға биін халық күйлері «Қара жорға немесе «Боз айғырдың» сүйемелімен жігіттер тобы (жеке де) орындайды. Би жорғаның жүрісі мен алғыр жігіттердің қимылын бейнелейді. 1934 ж.балетмейстер Ә.Ардобустың өңдеуімен М.О.Әуезовтің «Айман-Шолпан» спектакілінде қойылды. Қара жорғаны Моңғолия мен Қытайды мекендейтін қазақтар мен алтай халқының арасында сақталып, кең таралған». (ҚҰЭ, V, 571 б.).

Қамажай //Айгөлек биі – қазақтың: Айгөлек-ау, Айгөлек! Айдың жүзі дөңгелек. Айдай толған кезімде Би билеймін дөңгелеп, - деп айтып жүріп биленетін ұлттық би. Мұнда биші ұлттық киіммен шығып, оның өзі де басынан жоғары көтерілген қолы да дөңгелек биленеді [19, 466].

Міне, осы атауларды салыстыра зерттеу арқылы мақаламызда берілген этномәдени бірліктерді ұлттық корпуста беруге байланысты мынадай ерекшеліктерін байқадық: 1) этномәдени бірліктер азатжолдан қою бояумен беріліп, нүкте қойылып отырады; 2) этномәдени бірліктердің лексикалық мағынасы мен мәдени семантикалық мағынасы он бестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» мен т.б. лексикографиялық еңбектердің негізінде ашылады; лексикалық мағынасы курсивпен ерекшеленеді; 3) этномәдени бірліктерден кейін стильдік белгісөздер (пометалар) қойылады; 4) мағына түсіндірілгеннен кейін иллюстрациялық материалдар ретінде мысалдар беріледі, мысалдар көбінесе көркем мәтіндерден алынады.

Қорыта келгенде, төл мәдениетімізді жаңғыртып, мәдени мұраларымыздың мәнін түсінудің қажеттілігі үшін этномәдени бірліктердің этномәдени мазмұнын ашудың маңыздылығы айқындалды. Этномәдени бірліктерді жинақтап, ұлттық құндылықтарды тану тіл иесінің танымдық қабілетін дамытып, өз ұлтының мәдениеті астарланған этнобірліктердің табиғатын түсінуге ықпал жасайды. Көптеген материалдық және рухани мәдени өнімдер күнделікті қолданыста болмағандықтан, қазіргі тіл тұтынушысына танылмауы мүмкін. Мақаламызда этномәдени бірліктердің ұлттық корпуста берілу жолдарын қарастырумен қатар, қазіргі қолданыстағы жүйелігіне мән бердік. Тілдік бірліктердің этномәдени мағынасын ашудың ұлттық корпуста берілген үлгісін көрсетуге тырыстық. Демек, болашақ ұрпақтың этномәдени сөздерді ұмытпай, тілдік қолданысын түсінуі мен қазақ тілін зерттеушілерге көлемді тәжірибелік материалды тез тауып, оларға әрі қарай зерттеу жүргізу үшін қазақ тілінің ұлттық корпусы таптырмас құрал деп білеміз. Себебі корпус – тек электрондық нұсқаға көшірілген мәтін базасы емес, ол терең аннотацияланған, тұтынушының сан түрлі сұранысына қарай тиісті ақпаратты беруге икемделген іздеу жүйесі бар базаның көзі.

Ұлттық корпус дегеніміз – мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің лингвистикалық базасы болатын инновациялық ақпараттық-анықтамалық жүйе, оның мәтіндері арнайы белгіленім арқылы өңделіп, іздеу тетіктерімен қамтамасыз етілген, статистикалық әрі ғылыми дәл ақпаратты барынша қысқа уақытта алуға мүмкіндік беретін онлайн жүйесінде кез келген пайдаланушыға қолжетімді.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы – этномәдени бірліктерді әртүрлі типтегі мәтіндерден тез арада табуға мүмкіндік береді. Кез келген тұтынушыға қазақ тілінің бүкіл байлығын игеруге көмектеседі.

Алғыс айту, мүдделер қақтығысы

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Сәтенова С.К. Қазіргі фразеологиялық зерттеулердің бағыт бағдары // Ғылымдағы ғұмыр: Ана тілі және Түркі әлемі. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Елтаным, 2014. – Б.76-79.

2. Бектемирова С.Б. Лексикалық бірліктердің этномәдени табиғаты (түркі тілдеріндегі кинологиялық атаулар негізінде) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №1 (54). – Б. 57-60

-
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
 4. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты [Электронды ресурс]. – URL: <https://qazcorpus.kz/?ysclid=m9okjovujf831753027> (қаралған күні: 17.01.2025)
 5. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
 6. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – Москва: Наука, 1981. – 143 с.
 7. Бисенбаева М.К. Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде): философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2019. – 169 б.
 8. Fazylzhanova A., Seitbekova A., Kobdenova G., Seidamat A., Ayazbayev G. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language // Lodz Papers in Pragmatics. – 2025. – Vol. 21, №1. – P. 169–191.
 9. Жубанов А.К. Принципы автоматизации морфологической разметки текстов Национального корпуса казахского языка // Материалы международной научно-практической конференции «Контрастивные исследования и прикладная лингвистика». – Минск, 2014.
 10. Малбақов М. Бір тілді түсіндірмелі сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
 11. Медеубекұлы С. Әл-Фараби және қазақтың музыкалық аспаптары. Монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 331 б.
 12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: оқу құралы / Қаз. ССР ҒА, Тіл білімі институты. – Алматы: «Ғылым», 1978.
 13. Кыдырбаев Х., Бекенов А. Қазақстанның хайуанаттар әлемі. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 152 б.
 14. Құнанбайұлы А. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1976. – 240 б.
 15. Оңалбаев Ә. Заман-ай: өлеңдер, дастандар мен поэмалар. – Астана: Фолиант, 2009. – 415 б.
 16. Есмамбетов Ә. Шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2008. – 141 б.
 17. Ержанова З. Қазақ қолөнеріне байланысты фразеологизмдердің этномәдени аспектісі. Филол.ғыл.канд.дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 129 б.
 18. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. Филол.ғыл.докт.ғыл.дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. – Алматы, 2006. – 336 б.
 19. Ә.Қайдар. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) II том. Қоғам. «Сардар» баспасы, 2013. -728 б.
 20. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
 21. Шоқабаева С., Серікжан Ф. Корпустың құрылымдық сипаты және қызметі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №150(1). – Б. 172–185. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-172-185>

National corpus: characteristics of ethnocultural units

Abstract. The article addresses the problem of lexicographic description of ethnocultural units preserved in language within the national corpus. It explores cultural-cognitive ethnocultural values tied to the unique historical development of the Kazakh people, their daily life specifics, traditions, as well as their habitat, region, and natural environment, which evolved in harmony with their living conditions. A distinctive feature of the article is its focus on the digitalization of ethnocultural units preserved in collective memory. The relevance of the article lies in revitalizing the archetypal meaning of ethnocultural units in consciousness and revealing the potential of words in modern linguistic usage. The goal is to broaden the cognitive horizons of linguist-scholars and elevate the level of civic consciousness through language. The scientific novelty resides in renewing national culture, which has been transmitted across generations through worldview and national existence, and preserving it for future generations via the national corpus. Today, the national corpus is actively evolving, being structured, and enriched with numerous subcorpora. The results and analyses presented in the article include explanations of the meanings of ethnolexical units (such as *dauylpaz*, *terme*, *әнші*, *jyr*, *khantalpai*, *kamajai*) for younger generations and their analysis through the corpus. The article's objective is to demonstrate a scientific-methodological framework for systematizing ethnocultural units that reveal the «Kazakh world,» already studied in ethnolinguistic, linguocultural, dialectological, and sociocognitive research.

Keywords: ethnocultural units, anthropocentric paradigm, national corpus, automation, linguoculture.

Национальный корпус: характеристики этнокультурных единиц

Аннотация. Статья посвящена проблеме лексикографического описания этнокультурных единиц, сохраненных в языке, в рамках национального корпуса. Исследуются культурно-познавательные этнокультурные ценности, связанные с уникальным историческим развитием казахского народа, особенностями его повседневной жизни, традициями, а также средой обитания, регионом и природным окружением, которые формировались в соответствии с условиями жизни. Эти вопросы актуализируются в контексте современной антропоцентрической парадигмы. Отличительная черта статьи — акцент на цифровизацию этнокультурных единиц, сохранившихся в коллективной памяти. Актуальность статьи заключается в обновлении архетипического смысла этнокультурных единиц в сознании и раскрытии потенциала слов в современном языковом употреблении. Цель — расширить познавательный горизонт лингвистов-ученых и повысить уровень государственного сознания через язык. Научная новизна заключается в обновлении национальной культуры, веками передававшейся через мировоззрение

и национальное бытие, и её сохранении для будущих поколений через национальный корпус. Сегодня проблема национального корпуса активно развивается, структурируется и дополняется множеством субкорпусов. Результаты и анализы, представленные в статье, включают объяснение значений этнолексических единиц (таких, как дауылпаз, терме, әнші, жыр, ханталпай, қамажай) для молодежи и их анализ через корпус. Задача статьи — продемонстрировать научно-методологическую модель систематизации этнокультурных единиц, раскрывающих «казахский мир», которые уже изучены в рамках этнолингвистических, лингвокультурологических, диалектологических и социопознавательных исследований. Ценность работы заключается в оптимизации исследований, направленных на изучение национальной культуры (бытия) через язык как информационный источник современной лингвистики.

Ключевые слова: этнокультурные единицы, антропоцентрическая парадигма, национальный корпус, автоматизация, лингвокультурология.

References

1. Satenova S.K. Kazirgi frazeologialyk zertteulerdin bagyt bagdary. Gylymdagy gumyr: Ana tili zhane Turki alemi [Orientation of modern phraseological research. Life in science: native language and Turkic world] (Eltanym, Almaty, 2014, 76–79). [in Kazakh]
2. Bektemirova S.B. Leksikalyk birlikterdin etnomadeni tabigaty (turki tilderindegi kinologialyk ataular negizinde) [Ethnocultural nature of lexical units (based on canine names in Turkic languages)]. Bulletin of KazNU. Philology series, 1 (54). 57-60 (2011). [in Kazakh] [in Kazakh]
3. Kaidar A. Kazak tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language] (Ana tili, Almaty, 1998, 304 p.) [in Kazakh]
4. Kazak tilinin ulttyk korpusy. Ahmet Bajtursynuly atyndagy Til bilimi instituty [National Corps of the Kazakh language. Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics] [Electronic Resource]. – URL: <https://qazcorpus.kz/?ysclid=m9okjovyjf831753027> (accessed: 17.01.2025) [in Kazakh]
5. Mankeeva Zh.A. Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanyndyk negizderi [Cognitive foundations of ethno-cultural names in the Kazakh language] (Zhibek Zholy, Almaty, 2008, 356 p.) [in Kazakh]
6. Akhmetanov R.G. Obshchaya leksika dukhovnoi kultury narodov Srednego Povolzhia [The general vocabulary of the spiritual culture of the peoples of the Middle Volga region] (Nauka, Moscow, 1981, 143 p.) [in Russian]
7. Bisenbaeva M.K. Etnomadeni leksikanyn tanyndyk-katysymdyk kyzmeti (aimaktyk leksika materialdary negizinde) [Cognitive and participatory activity of ethnocultural vocabulary (based on materials of regional vocabulary)]: Doctor of Philosophy (PhD) ... diss (Almaty, 2019, 169 p.) [in Kazakh]
8. Fazylzhanova A., Seitbekova A., Kobdenova G., Seidamat A., Ayazbayev G. The issues of developing the historical subcorpus of the National Corpus of the Kazakh Language. Lodz Papers in Pragmatics, 1(21), 169–191 (2025).
9. Zhubanov A.K. Prinsipy avtomatizatsii morfologicheskoi razmetki tekstov Natsionalnogo korpusa kazakhskogo iazyka [Principles of automation of morphological markup of texts of the National corpus of the Kazakh language]. Proceedings of the international scientific and practical conference «Contrastive Research and Applied Linguistics» (Minsk, 2014. [in Russian]

-
10. Malbakov M. Bir tildi tusindirmeli sozdiktin kurylymdyk negizderi [Structural foundations of a monolingual Explanatory Dictionary] (Gylym, Almaty, 2002, 368 p.) [in Kazakh]
 11. Medeubekuly S. Al-Farabi zhane kazaktyn muzykalyk aspaptary [Al-Farabi and Kazakh musical instruments] (Kazak universiteti, Almaty, 2021, 331 p.) [in Kazakh]
 12. Kazak tilinin tusindirme sozdigi: oku kuraly [Explanatory Dictionary of the Kazakh language: textbook] (Gylym, Almaty, 1978) [in Kazakh]
 13. Kydyrbaev Kh., Bekenov A. Kazakstannyn haiuanattar alemi [Zoos of Kazakhstan] (Kazakhstan, Almaty, 1977, 152 p.) [in Kazakh]
 14. Kunanbaiuly A. Olender {Poems} (Zhazushy, Almaty, 1976, 240 p. [in Kazakh]
 15. Onalbaev A. Zaman-ai: olender, dastandar men poemalar [Zaman-AI: epics and poems] (Foliant, Astana, 2009, 415 p. [in Kazakh]
 16. Esmambetov A. Shygarmalar zinagy [Collection of works] (Astana: Foliant, 2008, 141 b. [in Kazakh]
 17. Erzhanova Z. Kazak qolonerine bailanysty frazeologizmdardin etnomadeni aspektisi [Ethno-cultural aspect of phraseology related to Kazakh crafts]. Thesis for Cand. of Philology (Almaty, 2010, 129 p. [in Kazakh]
 18. Shoibekov R.N. Kazak zergerlik onerinin leksikasy [Vocabulary of Kazakh jewelry art]. Thesis for Doct. of Philology (Almaty, 2006, 336 b. [in Kazakh]
 19. Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde (etnolingvistikalyk sozdik) [Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary)]. Volume II (Sardar, Kogam, 2013, 728 p.) [in Kazakh]
 20. Baitursynov A. Adebiet tanytkish. Zertteu men olender [Literature guide. Research and poems.] (Atamura, Almaty, 2003, 208 p.) [in Kazakh]
 21. Shokabayeva S., Serikzhan F. The constructive nature and functions of the corpus. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 150(1), 172–185 (2025). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-172-185> [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Өмірбекова Ж.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Омирбекова Ж.К. – кандидат филологических наук, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Omirebekova Zh.K. – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ozhamila@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-3162-0515.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).